

ШАРАВАРА І. І.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.12

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ, МОРАЛІ І ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Розробляється тема, зважаючи на здобутки сучасної науки теорії держави і права, а також результати досліджень у галузевих правових науках. Обґрунтовуються роботи зарубіжних учених з проблематики соціальної правової держави, правосвідомості, твори класиків філософської, історичної, юридичної та політичної думки, проводиться дослідження на основі ретельного аналізу змісту Конституції України, законів України та інших чинних нормативно-правових актів.

Ключові слова: правосвідомість, мораль, право, соціальні норми, закони України.

Разрабатывается тема, учитывая достижения современной науки теории государства и права, а также результаты исследований в отраслевых правовых науках. Обосновываются работы зарубежных ученых по проблемам социального правового государства, правосознания, произведения классиков философской, исторической, юридической и политической мысли, проводится исследование на основе тщательного анализа содержания Конституции Украины, законов Украины и других действующих нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: правосознание, мораль, право, социальные нормы, законы Украины.

Developed topic, despite the achievements of modern science theory of law, as well as research in legal sciences industry. Substantiated foreign scientists working on issues of social rule of law, justice, the classics of philosophical, historical, legal and political thought, research is conducted on the basis of a careful analysis of the content of the Constitution of Ukraine and laws of Ukraine and other normative legal acts.

Key words: justice, morality, law, social norms, laws of Ukraine.

Вступ. Безпосередній зв'язок права з системою соціальних норм здійснюється через правосвідомість. Поряд з правом і мораллю в суспільній свідомості знаходиться широка сфера соціальних норм, оцінок, понять, емоцій, що називається правосвідомістю. У наукових джерелах з теорії права правосвідомість називають «природним правом», деякі дослідники – просто «правом» (офіційним або неофіційним), інші вважають, що правосвідомість – це щось зовнішнє стосовно права, тобто знання права, оцінка права, повага до права, критика діючого права, проекти його вдосконалення тощо. Нарешті, правосвідомість нерідко визначається тавтологічно: «правосвідомість – це та частина свідомості, яка стосується права».

У працях, присвячених досліджуваній тематиці, висловлено багато цікавих і суттєвих суджень про види правосвідомості, її структуру і роль в реалізації права. Проте різноманітність поглядів на сутність правосвідомості і її відношення до права помітно впливає на дискусії про поняття і сутність права, на суперечки про співвідношення правосвідомості та права.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, щоб розкрити проблеми формування національної правосвідомості у курсантів навчальних закладів МВС України з позиції теорії права.

Результати дослідження. На відміну від моралі, правосвідомість – це мислення правовими поняттями і категоріями, оцінка дій людей і їх відносин в нормативних визначеннях: «має (не має) юридичне значення», «має право», «зобов'язаний», «договір укладений і оформлений», «угода підтверджена», «шахрайство», «незаконно», «правопорушення, злочин, покарання», «повернення чужої речі», «право на скаргу», «відшкодування завданої шкоди», «термін минув», «вхід заборонено», «підлягає покаранню (стягненню)» тощо. Для оцінки дій людей і суспільних відносин правосвідомість нерідко послуговується моральними категоріями, але пов'язує з ними юридичні поняття [1]. Однак відмінності між правом, правосвідомістю і мораллю особливо помітні там, де між ними існують суперечності.

Правосвідомість оцінює факти і відносини, пов'язані з формальною визначеністю права, а також процесуальні форми.

Важливо зазначити, що правосвідомість є своєрідною формою діючого права у таких його джерелах, як санкціонований звичай і прецедент [2, с. 328].

Такими є принципи, відомі ще в давні часи, або ті, що виникли в Новий час: «незнання офіційно опублікованого закону не звільняє від відповідальності за його недотримання» (*ignorantia juris non excusat*), «без закону немає ні злочину, ні кари» (*nullum crimen, nulla poena, sine lege*), «ніхто не повинен двічі нести покарання за один злочин» (*non bis in idem, nemo debet bis puniri pro uno delicto*), «сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого» (*in dubio pro reo*), «одного свідка недостатньо для рішення справи» (*testis unus, testis nullus*), «тягар доказу лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує» (*ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat*), «договори слід виконувати» (*pacta servanda sunt*). У професійній і доктринальній правосвідомості склались аксіоми права (судження про право, які приймаються без доказів як очевидні) [3, с. 50].

Нарешті, у правосвідомості сучасного суспільства містяться норми, що визначають основні невідчужувані права і свободи людини, які належать кожному від народження, але прямо не визначені у діючому законодавстві.

У країнах, де нормативно-правові акти є основним джерелом (формою) права, всі рішення справ, прийняті на основі не тільки закону, а професійної правосвідомості (аналогія права, аналогія закону) перевіряються вищими судовими інстанціями, іноді доходючи до верховних судів. У цьому значенні найбільш загальною санкцією таких рішень є судова система загалом, котра у підсумку визначає, яке з цих рішень законне, а яке необхідно відмінити [4]. Право і правопорядок будь-якого суспільства тісно пов'язані з правосвідомістю і залежать від її стану. Але правосвідомість не може стати основою стабільного правопорядку, оскільки вона не має єдності, системності і визначеності, притаманних праву [5].

У кожному суспільстві право одне, але видів правосвідомості декілька. За соціальною основою розрізняють правосвідомість індивідуальну, групову (включно з територіальними спільнотами), національну, станову, класову, масову. За формами зв'язку правосвідомості з діючим правом розрізняють правосвідомість офіційну, професійну, доктринальну, буденну.

Для професійної правосвідомості характерний високий ступінь усвідомленості та міцності правових установок, ціннісних орієнтацій, намагань реалізації у житті досягнень юридичної думки та культури, принципів і цінностей права. Теоретична правосвідомість (правова ідеологія) – це правові теорії, систематизовані наукові ідеї, погляди, сукупність інтелектуальних установок і парадигм: «За очевидної відсутності в історії нашої держави стійких правових традицій суспільства загалом не можна забувати значний внесок вчених-юристів у справі формування теоретичної правосвідомості» [6, с. 386]. Найбільшого осмислення, з точки зору вітчизняної історико-позитивної правової науки, набула українська правосвідомість у кінці XIX століття. На думку М. М. Коркунова, у позитивному правознавстві все більше затверджується деякий розподіл чинної правової свідомості на правосвідомість, що має вихідними джерелами юридичні норми та походить з: а) законодавства; б) судо-

вої практики; в) суб'єктивної правосвідомості. До того ж, остання вільно розвивається та протиставляється першим двом. Необхідність такого протиставлення зумовлена суспільним розвитком, у процесі якого поруч із суб'єктивними умовами діяльності, особистими якостями, велике значення мають об'єктивні фактори, культурно-правова спадщина минулого. У цьому аспекті правова культура становить своєрідну правоусвідомлену капіталізацію минулого досвіду у вигляді певної конкретно-історичної спадкоємності правосвідомості, яка підтримується та розвивається за постійної творчої активності окремої особистості: «Позитивне (об'єктивне) право – один з елементів суспільної культури, і як загальна культура, виявляючись продуктом минулого, продуктом вже пережитого, ніколи не може замінити собою та знищити суб'єктивної правосвідомості, що викликається і керується безпосередніми потребами реального життя і тому зумовлюється значенням та розвитком самого позитивного права» [7, с. 276-277]. Уявити собі юридичний досвід у вигляді тільки законодавчих актів, без суб'єктивної правосвідомості, неможливо, як неможливо уявити релігію без релігійного почуття, моральність без свідомості. Водночас позитивна правосвідомість як продукт колективного досвіду, за М. М. Коркуновим, повніше суб'єктивної правосвідомості, хоча у чинному праві будь-коли можна знайти норми, що не відповідають сучасним вимогам про справедливість і взаємну відповідність конкуруючих інтересів. Суб'єктивній правосвідомості, фатально залежній від соціальних умов, також притаманні елементи загальності. Але ця загальність є досить умовною та обмеженою великою кількістю індивідуальних особливостей і змінністю кожної особистої правосвідомості [8, с. 227-228]. Раніше демократичний характер правосвідомості прибічники ідеї «відродженого природного права» вбачали у взаємодії права з моральністю, з уявленнями про свободу, справедливість: «Істинна правда є у визнанні за всіма рівної людської пристойності та свободи, де б і на якій посаді не знаходилась людина. Це ідентифікується у рівності прав як юридичної можливості діяти» [107, с. 99]. Своєю чергою, на думку Б. Чичеріна, визнаючи свободу, необхідно визнати й нерівність, адже остання впливає з суспільного закону природи. Дослідник на прикладі французької революції довів негативну роль матеріальної рівності та правосвідомості, що вбиває свободу, коли пізнавальні можливості, пов'язані з розумовою діяльністю, підтримуються здебільшого на однаково низькому рівні, свобода думки переслідується, а життя людини обмежується задоволенням наймізерніших потреб ... влади [8, с. 100-108]. Ідею свободи у творенні тієї чи іншої форми правосвідомості Б. Чичерін уявляв так: зовнішня свобода – право (правосвідомість), внутрішня свобода – моральність як правоусвідомлена вимога розв'язувати питання саме так, щоб твої дії змогли стати прикладом для будь-якої розумної істоти: суспільна свобода – перехід суб'єктивної моральності і правосвідомості у суспільну правосвідомість і поєднання її з правом та державно-правовою свідомістю у різних суспільно-правових союзах (родина, цивільне суспільство, церква, держава). У цьому розумінні правосвідомість, заснована на свободі волі (тобто на можливості реалізувати свої інтереси за допомогою права), рівності (єдиному нормативному підході до реалізації цих інтересів) і справедливості (збалансованості уявлень та набутті суспільних благ на основі норм права), характеризує ідеал правової держави як ідею національної правосвідомості з пріоритетними ментальними джерелами походження [9].

У контексті досліджуваної теми доцільно звернути увагу на погляди щодо розуміння правосвідомості та права представниками психологічної школи. В основу психологічної теорії правосвідомості покладена людська поведінка, зумовлена внутрішньою духовною (психічною) нормативно-правовою свідомістю, емоціями обов'язку: «Наші внутрішні психічні акти, наприклад, журба, радість, побажання, бувають причиною виникнення правових відносин... Почуття та свідомість нашої пов'язаності з іншими, ми висловлюємо словом «право». Наше право є не щось інше, як закріплений за нами, належний нам обов'язок іншої особи» [10, с. 9-15]. Роль держави у виникненні такого роду відносин не є визначальною. На перший план висувається власний психічний стан, та при цьому не має жодного значення визнання такого права та інтуїтивної правосвідомості з боку держави, бо він виникає у глибині людської свідомості як інтуїтивне, етико-естетично опосередковане право та відповідна пра-

восвідомість, побудовані на внутрішніх мотивах правової поведінки, індивідуальних правових сприйняттях реальності та переживаннях. Інтуїтивна правосвідомість відрізняється від позитивної правосвідомості (позитивного або державного права) тим, що «вона залишається завжди індивідуальною за змістом сукупністю такої кількості інтуїтивних прав і правосвідомостей, скільки є індивідів» [11, с. 25-26]. Згідно з таким підходом право та правосвідомість тотожні. Водночас слід наголосити, що і позитивне право (офіційне право держави, звичаєве право, судовий прецедент), і індивідуальне визнавалося правом. Ці правові сфери за одних випадків діють паралельно, за інших – окремо (тільки позитивна або індивідуальна правосвідомість), а іноді вони функціонують разом, взаємодіючи та збагачуючи одна одну. Вивчення правосвідомості як психічного явища змусило деяких учених подивитися на нього з нового боку та звернути увагу на соціальний аспект цього феномена (Ю. Гамбаров, Р. Штаммлер, С. Муровцев, Б. Кістяківський). Найчастіше соціальну природу правосвідомості вони вбачали у суспільній зумовленості всіх правових явищ, що, безперечно, вірно, але остаточно не відображає всієї специфіки права. Інше розуміння соціальної природи правосвідомості полягає в тому, що правосвідомість розглядається як складова суспільного цілого, як регулююча форма праворефлексивного спільного існування людей. Психологічна теорія правосвідомості Л. І. Петражицького знайшла свій подальший розвиток у соціологічній теорії Б. Кістяківського. На основі цієї теорії була висловлена теза про те, що вчені ніколи не наблизяться до розуміння соціальної природи правосвідомості, доки будуть розглядати її як сукупність процесуальних правових норм або правил, діючих у суспільстві. З огляду на це правосвідомість – суспільне, а не соціальне явище з його характерними особливостями. Правосвідомість набагато складніше явище, ніж сукупність правових процесуальних норм; водночас правосвідомість та законосвідомість – поняття нетотожні: «Сутність правових норм виходить не з їх внутрішньої цінності, що за більшості випадків можна стверджувати про норми етичні та естетичні. Правосвідомість утворена з норм, що постійно та регулярно процесуально формуються, змінюються та здійснюються у житті, а тому їх процесуальність є основною ознакою права» [12, с. 8-9]. Отже, під позитивною правосвідомістю розуміли не сукупність юридичних норм, а сукупність юридичних процесуальних відносин (суб'єктивні права та обов'язки). Норми ж уявлялися як деякий атрибут правопорядку. Звідси виникає певна невідповідність між писаним правом та правом діючим. Писане право (позитивна правосвідомість, законосвідомість), як відомо, утворено із загальних, схематичних та безособистісних настанов; навпаки, у житті ж усе індивідуально та конкретно. Життя досить різнобарвне, воно не може бути цілком підконтрольне закону та органам, що здійснюють нагляд за його виконанням і дотриманням. До того ж, писане право практично статичне, воно змінюється тільки спорадично, але для цього необхідно приводити у рух складний механізм законодавчої машини. Тому у юриста-нормативіста, який розглядає закон (законосвідомість) як частину чинного права, виникає враження, що видані закони ще не є чинним правом. Усе, що законодавець зможе створити, – це лише план, чернетка майбутнього бажаного правопорядку [12, с. 17]. Теоретичній правосвідомості протиставлялась правосвідомість буденна, суб'єктивне ставлення людей до права. Початкова своєрідність української правової культури як синергетичного середовища нелінійних принципів утворень різноджерельної та різногалузевої правосвідомості полягає у тому, що вона своїми першоджерелами має інтуїтивне право, яке здавна живилося підсвідомими та стихійними мотивами, насамперед релігійними, «за нормами власного звичаєвого, здавна селянського права» [13, с. 31]. Що ж стосується реального життя, то в ньому найчастіше поєднуються дві правові площини, існує система подвійної правосвідомості та подвійного права: чинного офіційного традиційного державного права і правосвідомості, та неофіційного, звичайного (звичаєвого) права і правосвідомості. В Україні норми права, що були запозичені на Заході, повною мірою здавна сприймалися лише у колах академічної думки та ліберальної інтелігенції, залишаючись для народної правосвідомості «нерідними». У народній правосвідомості часто не визнавалися норми позитивного права (та й нині досить часто не визнаються), у певних місцевостях та серед певних верств населення існували правові звичаї, які вважались обов'язковими тому,

що так робили батьки та діди. В кінці XIX ст. правовий суб'єктивізм європейської правосвідомості наблизився до «точних визначень правових відносин та потім до чіткого застосування правових визначень» [14, с. 251], у ньому ігнорувалися суб'єктивні особливості кожного випадку, а завдання зводилося до належного виконання правової норми. Характерний для історичної української правосвідомості правовий суб'єктивізм намагався «кожний випадок оцінювати, виходячи з істинної сутності речей, пам'ятаючи про те, що має справу з людьми, з їх бідами та радощами», а суд був визнаний «судити за совістю, глядячи за людиною, тобто за нормами правосвідомості» [13, с. 38-40]. Натомість Л. Петражицький звертав увагу на соціально-класовий характер правосвідомості. Правосвідомість заможних селян він відрізняє від пролетарської, селянської; правосвідомість селян вважає іншою, ніж правосвідомість міщан або аристократів: «кожна сім'я – це особливий правовий світ, кожен з учасників домашнього життя має свій особливий правовий стан у домінуючій у цій родині правовій психіці» [15]. Отже, загальним для всіх підходів щодо вивчення правової свідомості у позитивному правознавстві є те, що феномен правової свідомості найчастіше належить до ідеологічних, надбудовних явищ, регулятивно залежить від соціально-економічної основи суспільства, ідентифікує у державно організованому соціумі прагматичні регулятивні потреби та нормативні інтереси владної еліти (соціальної групи, прошарку), а тому в будь-якій дефініції правову свідомість досить часто ототожнюють із правовою культурою як явищем небіологічного походження, де, насамперед, повинна знайти своє відображення певна сутнісна ознака.

Водночас слід наголосити, що у сучасній науковій літературі теорія природного права часто ототожнюється з доктриною прав і свобод людини. Зокрема, у навчальних джерелах природне право нерідко визначається як сукупність прав і свобод, обумовлених природою людини, її місцем у суспільстві, причому таке розуміння пов'язується з трактатом Г. Гроція «Про право війни і миру» [16]. Ідея природних прав людини була висунута й обґрунтована Дж. Локком (що сталося більше ніж за 60 років після публікації трактату Г. Гроція, який започаткував теорію природного права) [17]. Однак із ним важко погодитися, адже правосвідомість містить уявлення не тільки про зміст прав і свобод, а й про способи їх здійснення; правосвідомість висуває також немало вимог до позитивного закону, процедури його прийняття і порядку реалізації. З огляду на це теоретики і філософи права справедливо зазначають, що проблема прав особистості хоча й має першочергове значення, але не вичерпує змісту природного права. Зокрема, відомий представник сучасної теорії природного права Л. Фуллер стверджував, що існує «процесуальне природне право», на принципах якого ґрунтується «внутрішня моральність закону». До цих принципів Л. Фуллер відносив якості позитивного права, що обумовлюють його авторитетність, а саме: 1) загальність; 2) відкритість (доступність закону для тих, кого він стосується); 3) передбачуваність юридичної дії (загальна заборона на зворотню силу закону); 4) чіткість і зрозумілість закону; 5) відсутність суперечностей; 6) відсутність вимог, які неможливо виконати; 7) постійність у часі (відсутність частих змін); 8) відповідність між офіційними діями і правилом, яке декларується [18].

Концепцію Л. Фуллера неодноразово критикували. Справедливо зазначено, що «ці вісім принципів є не більш, ніж мінімальними компонентами сучасної правової системи, що ефективно функціонує» [19, с. 109]. Але і в такій якості ідея процесуального природного права суттєво збагачує уявлення про природне право (тобто, по суті, про правову свідомість суспільства), зміст якого багато теоретиків природного права зводять до ідеалів і цінностей, не приділяючи уваги тому, як ці ідеали і цінності (у тому числі права і свободи людини) повинні втілюватись у діючому (позитивному) праві.

Висновки. Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що дослідження проблем правосвідомості здійснюється за такими напрямками: 1) соціально-філософський аналіз правосвідомості як специфічної форми суспільної свідомості; 2) соціологічний аналіз правової свідомості; 3) теоретичні дослідження правосвідомості, пов'язані з окремими аспектами значної сфери правового буття суспільства (правотворчістю, законністю тощо); 4) теоретичне дослідження правосвідомості у зв'язку із правовим вихованням; 5) дослі-

дження права та правосвідомості з точки зору синергетики; б) творче вивчення спадщини відомих українських, російських, інших зарубіжних учених як самостійний напрям дослідження правосвідомості.

Останній напрям є досить перспективним за умов глобалізації світових процесів, у тому числі правових, запозичення різних інститутів, формування громадянського суспільства, правової держави, оскільки існуючі у світі держави перебувають на різних етапах розвитку, а запозичення позитивного досвіду принесе лише користь у питаннях державного будівництва та правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К. : УРЕ, 1997. – 432 с.
2. Рене Д. Основные правовые системы современности / Д. Рене. – М., 1988. – 400 с.
3. Четвернин В. А. Лекции по теории права: учебное пособие / В. А. Четвернин. – М. : Российская правовая академия Министерства юстиции РФ, 2000. – Вып. 1. – 548 с.
4. Ситар І. М. Правові системи сучасності (західна традиція права): навч. посіб. / І. М. Ситар; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 408 с.
5. Солоненко О. М. Реалізація функцій забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян у системі місцевого самоврядування: (організаційно-правові питання): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. М. Солоненко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
6. Проблемы общей теории права и государства: [учебник] / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2006. – 464 с.
7. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов; авт. предисл. И. Ю. Козлихин. – М. : Юридический центр Пресс, 2003. – 430 с.
8. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – М., 1900. – 341 с.
9. Скрипнюк О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2. – С. 11.
10. Петражицкий Л. И. Очерки философии права / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1900. – 138 с.
11. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Акц. общ. «Слово», 1907. – Т. 1-2. – 656 с.
12. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Вопросы права. – 1911. – Кн. 8. – С. 8-9.
13. Алексеев Н. Н. Народные права и задачи нашей правовой политики / Н. Н. Алексеев // Евразийская хроника. – 1927. – Вып. 8. – С. 36-42.
14. Герцен А. И. Избранные педагогические высказывания / А. И. Герцен. – М. : Академия пед. наук РСФСР, 1951. – 466 с.
15. Проблемы общей теории права и государства: [учебник] / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2006. – С. 384-405; Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1909. – Т. 2. – С. 92.
16. Общая теория права: курс лекций. – Нижний Новгород, 1993. – С. 113.
17. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк: в 3 т. – М. : Мысль, 1985. –Т. 1. – 621 с.
18. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Льюис Фуллер: пер. с англ. Т. Данилова. – М. : ИРИСЭН, 2007. – 312 с.
19. Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс / Сурия Пракаш Синха. – М. : Издательский центр «Академия», 1996. – 284 с.

